

TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTAL FƏRQLİLİKLƏRİ VƏ DİALEKTLƏRDƏKİ ASEMANTIKLƏŞMƏ

Rəna Süleymanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: suleymanova-rena@bk.ru

Xülasə. Oğuz qrupu türk dillərinin dialekt və şivələrində müstəqilliyini qoruyub saxlayan asemantikləşmiş sözlər, türk dillərinin tarixi tərəqqisini araşdırmaq baxımından çox vacibdir. Bu cür sözlər dialektlərin tədqiqi vasitəsilə qədim türk dillərinin leksik fondu haqqında dərin bilgilər əldə etməyə imkan yaradır. Həmçinin, türk dillərinin təkamülü prosesində asemantikləşmənin hansı amillərlə bağlı olduğunu aşkar etmək, dilin inkişaf dinamikasını anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Dialektal müxtəliflik, asemantikləşmə, türk dilinin tarixi, türkcələrdəki fonetik dəyişikliklər, qədim yazılı abidələr.

DIALECTAL DIFFERENCES IN TURKIC LANGUAGES AND DESEMANTICIZATION IN DIALECTS

Rana Suleymanova

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku,
Azerbaijan

Abstract. Desemanticized words that have preserved their independence in the dialects and vernaculars of the Oghuz group of Turkic languages are of great importance for the study of the historical development of Turkic languages. These kinds of words, through the investigation of dialects, allow researchers to gain deep insights into the lexical corpus of ancient Turkic languages. Furthermore, identifying the factors associated with desemanticization in the evolutionary process of Turkic languages is significant for understanding the dynamics of language development.

Keywords: Dialectal diversity, desemanticization, history of the Turkic language, phonetic changes in Turkic languages, ancient written monuments.

ДИАЛЕКТНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ЛЕКСИЧЕСКАЯ ДЕСЕМАНТИЗАЦИЯ В ДИАЛЕКТАХ

Рена Сулейманова

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. Слова, утратившие свою первоначальную семантику, но сохранившие самостоятельность в диалектах и говорах огузской группы тюркских языков, имеют важное значение для изучения исторического развития тюркских языков. Изучение таких слов через призму диалектов позволяет получить глубокие знания о лексическом фонде древнетюркских языков. Кроме того, выявление факторов, связанных с десемантизацией в процессе эволюции тюркских языков, играет важную роль в понимании динамики развития языка.

Ключевые слова: Дialeктное разнообразие, десемантизация, история Тюркских языков, фонетические изменения в Тюркских языках, древние письменные памятники.

1. Giriş

Bugünkü standart türkcə İstanbulda danışılan türk ləhcəsindən nümunə götürülmüşdür. Bu “İstanbul türkcəsi” türkcə yazmaq və danışmaq üçün bir model rolunu oynayır və onun istifadəsi 1910-cu illərdə Ziya Gökalp və Ömər Seyfəddin kimi türk yazıçılar tərəfindən təklif edilmişdir. Buna baxmayaraq, tarixi Osmanlı imperiyasının, o cümlədən müasir Türkiyə Cümhuriyyətinin coğrafiyasında hələ də danışılan türk dialekt və dialektləri mövcuddur və bu dialektlər öz xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif qruplara bölünür. Bu qruplara Anadolu, Rumeli,

Kipr, Suriya və İraqın dialekt bölgələri də daxildir ki, onlar da öz daxilində bölünürlər. Dialektlər arasında bəzi fərqlərin səbəbi laz, azərbaycan, ərəb, kürd və ya yunan dillərinin bölgədə danışılan türkcəyə təsiridir.

Tədqiqatın metodologiyası və material bazası: Tədqiqatda müqayisəli-tarixi metod, dialektoloji müşahidə və etimoloji təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Material bazasını əsasən Anadolu, Rumeli, Kipr dialektlərindən toplanmış leksik nümunələr, Orxon-Yenisey abidələri, Mahmud Kaşğarının “Divan”ı və çağdaş dialektoloji tədqiqatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Türk dillərinin dialekt və şivələrində qorunub saxlanılan asemantikləşmiş sözlərin tarixi-lingvistik baxımdan araşdırılması və onların dil inkişafındakı rolunun müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın vəzifələri dialektlərdə qorunmuş qədim leksik vahidlərin müəyyən edilməsi, onların fonetik və morfoloji təhlili, qədim yazılı abidələrlə müqayisəsi və dilin təkamülündəki əhəmiyyətinin aşkara çıxarılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmetini türk dillərinin dialektlərindəki fonetik, morfoloji xüsusiyyətlər və asemantikləşmə prosesləri təşkil edir.

Oğuz qrupu türk dillərinin dialekt və şivələrində müstəqilliyini qoruyub saxlayan asemantikləşmiş sözlər, türk dillərinin tarixi tərəqqisini araşdırmaq baxımından çox vacibdir. Bu cür sözlər dialektlərin tədqiqi vasitəsilə qədim türk dillərinin leksik fondu haqqında dərin bilgilər əldə etməyə imkan yaradır. Həmçinin, türk dillərinin təkamülü prosesində asemantikləşmənin hansı amillərlə bağlı olduğunu aşkar etmək, dilin inkişaf dinamikasını anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Dialekt və şivələrdən toplanmış sözlərin qədim yazılı abidələrimizlə müqayisəli təhlili, türk dillərinin əsrlər boyu vahid ortaqlar kimi deyil, hər birinin ayrıca inkişaf edərək öz köklərindən hansı dərəcədə uzaqlaşdığını müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu araşdırma, türk dillərinin fərqli mühitlərdə, qeyri-türk dillərinin təsiri altında necə dəyişdiyini, hansı dil xarici amillərə qarşı müqavimət göstərdiyini və hansı qədim sözlərin müasir dildə qorunub-saxlandığını aşkar etməyə imkan verir.

Eyni zamanda, bu tədqiqat çərçivəsində qədim türk sözlərinin hansı türk dilində yarandığını, müasir dövrdə onların hansı səviyyədə qorunduğunu və gələcəkdə kökə qayıtma ehtimalının nə dərəcədə mümkün olduğunu təhlil etmək mümkündür. Bundan əlavə, alınma sözlərin təsirini dəyərləndirərək, dialekt və frazeoloji vahidlərdən gətirilən sözlərin hesabına türk dillərinin leksik bazasının zənginləşmə imkanlarını, eyni zamanda əcnəbi sözlərdən təmizlənmə potensialını müəyyənləşdirmək tədqiqatın əsas məqsədlərindən biridir.

Türk dillərinin təsnifatı, onların oxşarlığı və tarix boyu sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaları səbəbindən mürəkkəb bir məsələdir. Bundan əlavə, türk xalqlarının keçmişdə köçəri həyat tərzini sürməsi coğrafi sərhədlərin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirmiş və təsnifat prosesini daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Buna görə də müxtəlif təsnifat modelləri mövcuddur. Əksər tədqiqatçılar, rus dilçisi Aleksandr Samoyloviçin 1922-ci ildə irəli sürdüyü təsnifat sistemində

əsaslanırlar. Dil ailələrinin təsnifatında, adətən, genetik meyarlar əsas götürülsə də, türk dillərinin qruplaşdırılmasında coğrafi paylanma mühüm rol oynayır.

Türk dillərinin dialektlərindəki asemantikləşmə özünü, əsasən, Türkiyə türkcəsində (Anadolu türkcəsində) əks etdirir. Anadolu ləhcəsi bölgəsinə Türkiyənin Anadolu torpaqları daxildir. Ən böyük türkdilli bölgə olan və əhalinin ən sıx məskunlaşdığı Anadolu əsas dialekt qruplarına görə Şərq Qrupu, Şimal-Şərq Qrupu və Qərb Qrupu olaraq üç yerə bölünür. prof. Dr. Leyla Karahanın “Anadolu ləhcələrinin təsnifatı” adlı əsəri [6, s.87] Anadolu ləhcələri ilə bağlı ən böyük akademik araşdırmaadır. Dialekt fərqləri Anadoluda, xüsusilə Qara dəniz Bölgəsində, Cənub-Şərq Bölgəsində və Ege Bölgəsində özünü göstərir, lakin kiçik yaşlardan təhsildə və mətbuatda, nəşrdə yazılı dildən istifadə kimi bəzi səbəblərdən bu ləhcələr getdikcə yox olur.

Türk dillərində böyük və kiçik fonetik harmoniya var (özbək dili istisna olmaqla), orfoqrafiyada sözlər şəkilçilər alaraq uzadılır, cümlə quruluşu subyekt-obyekt-predikat sırası ilə formalaşır. Demək olar ki, bütün türk dillərinin fonologiyası, sintaksisi və morfologiyası eynidir. Yalnız çuvaş, halaç, yakut və dolqa kimi Sibir türk dilləri bu baxımdan fərqlənir. Bundan əlavə, qonşu dövlətlərin sərhədlərində qaynaşma nəticəsində yaranan və bəzən dil qruplarının sərhədlərini keçən dialektlər var.

Türk dillərinin təsnifatı və fonetik refleksiyaların inkişafı türkologiyada ən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdən biridir. İtalyan tarixçisi və filoloqu İqor de Rahevilt Çuvaş və Xələc dillərinin digər türk dillərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyini vurğulamışdır. Bununla belə, bütün dil qrupları eyni dərəcədə fərqlənmir. Mərkəzi-Şərqi türk dilləri həm qıpçaq, həm də xakas dilləri ilə müəyyən oxşarlıqlara malikdir ki, bu da onların birmənalı şəkildə hər hansı bir qrupa aid edilməsini çətinləşdirir. Bəzi dillər qıpçaq qrupuna daha yaxın olduğu halda, karluk-uyğur və karluk-xorəzm dillərinin təsnifatı elmi müzakirələrin mövzusuudur.

Bu ümumi təsnifatı konkret fonetik xüsusiyyətlər üzrə dərinləşdirmək üçün indi müxtəlif dialektlərdə müşahidə olunan səs dəyişmələrinə və bu dəyişmələrin sistematik xarakterinə nəzər salaq. Bu yanaşma, türk dillərinin təkcə leksik deyil, həm də fonetik səviyyədə necə fərqləndiyini və coğrafi bölgələr üzrə formalaşan fonetik refleksiyaların hansı meyarlara əsaslandığını anlamağa imkan verir.

Dialektlər arasında çoxlu səs dəyişiklikləri var. Anadolu ləhcələrindəki “açıq e” (/ə/), “h” (/h/) və “n” (/ŋ/) səslərinə İstanbul ləhcəsində rast gəlinmir. Ege dialektlərində /r/ səsi itmişdir: “*var-vā*”. Orta Anadolu dialektlərində /k/ - /g/ keçidi (Konya-Qonya, keçi-xaç) olmuş, p-b səs dəyişikliyi də yaşanmışdır (*cücə-bilic*). Kayseri bölgəsində Ö-ü səsləri dəyişmişdir: öküz-üküz. Şərq və cənub-şərq dialektlərində ərəb dilinə xas qırtlıq səsləri var, məsələn, alem-a`lem. Qara dəniz dialektlərində b-p dəyişikliyi görünür: *bunu-puni* [6, s.15].

Anadolu türkcələrindən əlavə çuvaş dili də dialektlərindəki fonetik zənginliklərlə seçilir. Çuvaş dili uzun müddət əvvəl yox olmuş bulqar dilləri ilə birlikdə türk dillərinin daha uzaq bir qolunu - bulqar qrupunu təşkil edir. Bəzi alimlər çuvaş dilinin digər türk dillərindən

əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyini əsas gətirərək onu əsl türk dili kimi qəbul etmirlər. Bu fərqi çuvaş dilinin digər türk dillərindən daha erkən ayrılması ilə bağlı olub-olmaması isə hələ də mübahisəli bir məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu fərqlərdən biri də digər türk dillərində /-z/ ilə bitən sözlərin /-r/ ilə bitməsidir: Çuvaş - “*tahar*”, *noqay* “*togiz*” - (“*doqquz*”), Çuvaş - “*kor*”, türkcə - “*köz*” və s. Çuvaş dilində Moskvanın şərqində, Rusiyanın Avropa tərəfində yerləşən Çuvaşiyada 1 milyon insan danışır. Başqırdıstan və Tatarıstandakı sakinlər də daxil olmaqla, ümumilikdə 1,8 milyon danışan var. Çuvaşlar xristian-pravoslavdırlar və kiril əlifbasından istifadə edirlər, çuvaş dilində jurnallar, qəzetlər, radio və televiziya proqramları var. Onlar özlərini mədəni və tarixən İdil bolqarlarının nəslə hesab edirlər.

Morfoloji təhlil zamanı türk dilinin dialektləri arasında Rumeli qolu əsas dialekt qruplarına görə Şərqi Rumeli və Qərbi Rumeliyə bölünür. Bundan əlavə, bu dialekt bölgələrə görə qaqauzlarla oxşar və ya eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Qərbi Rumeli qolunun xüsusiyyətləri Gyula Nemetin “*Bolqar türk ləhcələrinin təsnifatı haqqında*” məqaləsində 8 bənddə göstərilmişdir. Daha sonra bu maddə təsviri bir çox tədqiqatlarda qəbul edilmiş və tətbiq edilmişdir. Qərbi Rumeli ərazisinin coğrafi sərhədləri Bolqarıstanda Dunay çayının cənubunda yerləşən Lom şəhərindən, şərqdə Vraça, Sofiya, Samokov və Köstendilə qədər uzanır. O, həmçinin son olaraq Makedoniya, Albaniya, Bosniya-Hersoqovina və Serbiyadakı Adakaleni əhatə edir. Kosovo da Qərbi Rumeli türkcəsinə daxildir.

Şərqi Rumeli dialekt bölgəsi Qərbi Rumelinin şərqindəki bütün ərazini əhatə edir. “Lom”un şərqindən Bolqarıstanın Vraça, Sofiya, Samokov və Köstendil şəhərləri, bütün ölkə, Yunanıstan, Makedoniyanın cənub hissələri və Türkiyənin Trakya şəhəri (Şərqi Trakya) bu əraziyə daxildir. Kipr dialektləri Kiprdə yerli kipr türklərinin danışdıqları türk ləhcələridir. Türkiyənin Taşeli bölgəsinin (Alanya - Anamur - Aydıncık) ləhcəsinə bənzəyir.

Kipr dialektləri ilə bağlı ilk elmi araşdırma Həsən Ərənin 1963-cü ildəki açıqlaması olmuşdur. Eren 1959-cu ildə adada etdiyi üç aylıq araşdırma səfəri zamanı bəzi kəndlərdən topladığı materialların köməyi ilə Kipr ləhcəsinin mənşəyi ilə məşğul olub. Erenin fikrincə, Kipr dialektinin meydana gəlməsində Konya və ətraflarından, daha sonra Antalya, İçel və Alanya kimi yerlərdən gələn köçlərin rolu olmuşdur. Bu vəziyyət adanın Osmanlı hakimiyyətinə keçməsindən sonra Kiprə göndərilən türk əhalisi ilə bağlı tarixi sənədlərlə üst-üstə düşür.

Qıpçaq və Sibir qrupu dillərində eyni mənə fərqli şəkilçilərlə ifadə olunur ki, bu da türk dillərinin daxili müxtəlifliyini və dialektal inkişaf istiqamətlərini əks etdirən mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Məsələn, Qazax və Qırğız dillərində sifət-feil düzəltmədə -gan şəkilçisi geniş yayılmışdır. Bu şəkilçi, həmin dillərdə təsriflənməyən feil formalarının əsas komponentlərindən biri kimi çıxış edir və müəyyən bir zaman aspektini, xüsusən keçmiş zamana aidliyi ifadə edə bilir. Bu cür feili sifət strukturlarının müxtəlif şəkilçilərlə formalaşması Qıpçaq qrupu dillərinin spesifik qrammatik quruluşu ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən, Oğuz dillərində isə feili sifət düzəltmədə fərqli morfoloji üsullar üstünlük təşkil edir. Burada xüsusilə -dik şəkilçisinin yiyəlik hal şəkilçisi alaraq sifət kimi işlənməsi diqqət çəkir. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində *gördüyüm* (“mənim gördüyüm”), *bildiyin* (“sənin bildiyin”), *oxuduğumuz* (“bizim oxuduğumuz”) kimi ifadələr məhz bu morfoloji model əsasında qurulmuşdur [1, s.98].

Bu xüsusiyyət Oğuz qrupu dillərinin qrammatik sisteminin əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri kimi qalmaqda davam edir. Tarixi inkişaf baxımından bu cür strukturların formalaşması, Oğuz dillərinin qədim türk dili kontekstində keçdiyi spesifik təkamül mərhələləri ilə izah edilə bilər. Eyni zamanda, Oğuz dillərinin qrammatik baxımdan digər türk dillərindən fərqlənməsi, onların sintaktik və morfoloji sistemlərindəki yeniliklərin, xüsusilə də feil və feili sifət formalaşması sahəsindəki dəyişikliklərin nəticəsidir.

Bu tip morfoloji və qrammatik fərqlər, türk dilləri arasında dialektal təkamülü, onların fərqli coğrafi bölgələrdə inkişaf edərək özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətlər əldə etdiyini göstərir. Nəticə etibarilə, feili sifət - formalarının bu cür müxtəlif yollarla ifadə olunması, türk dillərinin qrammatik strukturlarının qarşılıqlı müqayisəli tədqiqi üçün mühüm faktorlardan biridir.

Asemantikləşmiş kəlmələr daha çox atalar sözü və zərbi-məsəllərdə, şeirdə və danışığ dilində müstəqil lüğət vahidi kimi özünü qoruya bilmişdir. Ona görə ki, bu ədəbi nümunələr ta qədimdən yaranmış formaları mühafizə edən sabit və etibarlı qaynaqlardır. Məsələn, *“Aydan arı, sudan duru”*.

Asemantlaşma bəzi qədim sözlərin və digər dil vahidlərinin dilin inkişafının sonrakı mərhələlərində müstəqilliyini itirərək başqa söz və ifadələrdə qalıq şəklində izlər buraxmasıdır. Bu, türk dillərində qədim birhecalı və qismən ikihecalı sözlərin tədricən məhv olmasını, onların başqa leksik vahidlərlə əvəzlənməsini və türk dillərində bəzi sözlərin təkhecalıdan ikihecalı və çoxhecalıya çevrilməsini şərtləndirən linqvistik proseslərdən biridir. Asemantika nəticəsində qədim lüğət kökləri başqa sözlərlə, xüsusən də söz düzəldən (qismən flektiv) şəkilçilərlə birləşərək tərkib hissələrinə bölünə bilməyən ayrılmaz lüğət vahidinə çevrilir. Bu zaman qədim söz müstəqil lüğət vahidi kimi istifadə hüququnu itirərək fosilə çevrilir. Məsələn, *Azərbaycan dilində “oraq”, “ordu”, “uzaq”, “uzun” və s. sözlər semantiktir. Belə sözlər tarixən mövcud olan “ya” və “uz” köklərinin asemantikası ilə formalaşmışdır.*

Asemantikləşmə qədim leksik-semantik hadisədir. Təsadüfi deyil ki, asemantikanın tarixi qədim olduğundan qoşa və üçqat asemantikaya məruz qalmış sözlər olmuşdur. Məsələn, Orxon-Yenisey yazılı abidələrində “u” sözü “yuxu” mənasında işlənir. Sonralar bu söz asemantikləşmiş və ondan yatmaq mənasını verən “*udi-//uyı*” feili yaranmışdır. Belə asemantika vahid asemantikanı göstərir. Sonralar “*udi-//uyı*” feili “*udi-//uyı*” feili ilə, “*-ku/-ğ-u-xu*” şəkilçisi əlavə edilərək “*udku//uyğu//*” ismini əmələ gətirmişdir. Beləliklə, ikiqat asemantika yaranmışdır [3, s.65].

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində işlənən “düşünmək” mənasını verən “ö” sözü üçqat asemantikaya uğramışdır. “Ö” “ög” sözündən “ögre//öyrə-ögre//öyrə” və “öyrət//öyrət” sözündən üçlü asemantika əmələ gətirmiş və yaratmışdır [3, s.19].

Divandakı başqa bir söz də “çavuş”dur. Bu formada müasir türkcədə termin kimi işlədilir. Sonuncu dəfə Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində təsadüf olunmuşdur. Türkiyə ilə yaxın münasibətə görə bu gün Azərbaycan dilində bu termin “çavuş” kimi işlədilməkdədir. Bu sözün mənası Mahmud Kaşğarının “Divan”ında və ya Azərbaycanın dilinin son leksikonunda ifadə olunur [7, s.415]. Çavuş sözünə bir çox başqa mənələrdə də istinad edilmişdir. Mahmud Kaşğari bildirir ki, “çavuş”un mənası “*səflərdə nizam-intizam saxlayan*” deməkdir [7, s.424]. İbrahim Zeynalovun “*Açıq tarix terminləri lüğəti*” - “*keçmişdə fərman və qərarları əhaliyə ucadan elan edən şəxs*” mənasında olmaqla yanaşı, “*aşağı hərbiçi və ya məmur*” mənasını da verir. Tədqiqatlara görə, Mahmud Kaşğarının “Divan”ı ilə səsləşən mənə ilkin mənə sayıla bilməz. Çünki vəzifə ifadəsindən əvvəl bu sözün kökü olan çav “ün, səs” mənasını ifadə etmişdir. Bu da onların keçmiş təcrübələri, yıxılmaları və sona çatmaları ilə bağlı bir mənənin olduğunu göstərir [7, s.109].

Bakı ləhcəsində və Abşeronun bəzi yaşayış məntəqələrində “çav” kökünün “çavço” formasında sifət, “çox//çov” şəklində isə feil kimi işlənməsi qeydə alınır. “*Səhərdən axşama kimi küçələrdə gəzir. Orda-burda bir az çavço bəsdir*” [9, s.151]. Verilmiş bu cümlə formaları həm Abşeron dialektləri, həm də başqa dialektlərdir və dialektlərimiz üçün xarakterikdir.

Dilimizdə “çavuş” forması həm də “*iş axtarışında irəli-geri qaçan*” mənasındadır. “*Ondan ona xəbər daşıyan, ondan o tərəfə xəbər aparan*” mənasında ancaq dialekt və şivələrdə rast gəlinmişdir. Müasir türkcədə sözün bu mənasını ifadə eləyən isim lüğətlərdə qeyd edilmişdir.

Etimoloji baxımdan araşdırılan sözlərdən biri də “uslu”dur. Bu sözün əsası olan “us” kökü, dilin leksik bazasında çoxsaylı sözlərin yaranmasına təkan vermişdir. Qədim abidələrin hər birində və türkcələrdə “us” “ağıl” mənasında işlədilmişdir. Yunus Əmrənin “Divan”ında və dilimizin dialekt və şivələrində paralel şəkildə işlənən “uslu” sözü isə “sakit, ağıllı” anlamını verir. Bunun nümunəsini “Divan”dan da müşahidə etmək mümkündür:

*“Seni sevenlerin ola mi akli,
Bir dem usluyusa, bir dem uludur”* [5, s.27].

Asemantikləşməyə məruz qalan bir söz də “yiğ” sözüdür. Abidələrdəki “yiğ” sözü “yaxşı” mənasındadır. Biz “divanda” sözün “*yiğrek*” şəklinə də rast gəlinir. Burada “-raq” sifətlərin azalma dərəcəsini düzəldən şəkilçidir. Çağdaş türkcələrdə də sifətin azalma dərəcəsini təşkil edən şəkilçilərdən biri hesab olunur. İşlənmə tezliyi bir o qədər də yüksək olmasa da, qısaraq, açıraq, ufərək, gücürək, gökrek, siyarak kimi sifətlərin dərəcə şəkilçisi kimi işlənir. Azərbaycan dilində linqvistik ədəbiyyatda “əski” şəkilçisinin kiçilmə dərəcəsinin

formalaşması son vaxtlar səmərəsiz olmuşdur. Onun *qədirək* və *qədərək* sifətlərinin əmələ gəlməsindəki rolu şəkilçi kimi qeyd olunur.

*“Vatan oldu diken, gurbet gülüstan,
Agu içmək yağ oldu ney şekerden”* [5, s.61].

Göründüyü kimi deyə bilərik ki, bu gün Azərbaycan dilində bu şəkilçinin işlənmə tezliyi yoxdur. Lakin XVI əsrə qədər olan yazılı abidələrimizin dilində əqrək, tezrək və s.-in söz əmələ gəlməsində rol oynadığı nəzərə çarpırdı.

*“Duruş kazan, ye, yedir, bir gönül ele getir,
Yüz Kabeden yağrektir bir gönül ziyareti”* [5, s.62].

Misrasında işlədilən *yağrek* sözünün ədəbiyyata ilk dəfə Y. Əmrə tərəfindən daxil edildiyini bildirirlər. Sonradan bəzi türkcələrdə “-rak, -rak” şəklində rast gəlinmiş, görünür, XVI yüzilliyə kimi ədəbi dil faktı olaraq başqa müəlliflərin dilində də işlənməmişdir. XVI yüzillikdən etibarən Azərbaycan dilində yazılan əsərlərdə sözügedən şəkilçiyə rast gəlinmir. Bununla belə dialektlərdə və şivələrdə öz varlığını qoruyub-saxlamışdır. Müasir türk dillərinin əksəriyyətinin lüğətlərində qeyd edilmişdir. Sözün kökü olan Yeq XIII-XVI əsrlərə aid abidələrdə “*yaxşı, güclü, hakim*” kimi mənalara malikdir. E.R. Tənişevanın sözü ilə desək, bu söz “*yeg ~ yed ~ yey*” şəklində inkişaf yolu ilə *yey* kimi sabitləşmişdir [10, s.94]. Hazırda dilimizin dialekt və şivələrində -yi şəklində qorunub-saxlanılmışdır. Bu forma yazılı abidələrimiz arasında ən çox “Kitab”ın dilində müşahidə edilir [4, s.114].

Sözlərin etimoloji olaraq araşdırılması Azərbaycan dili və ümumən türk dilləri üçün mühüm tarixi faktların üzə çıxarılmasına kömək edir. Or və biz sözlərinin sadə tədqiqi bu sözlərin türk mənşəli olduğunu göstərməklə yanaşı, dilimizin öz hesabına nə qədər söz yaradacağını sübut etdi [10, s.119].

Yakut və Dolqan dilləri də uzun müddətdir ki, ayrı olduqları üçün digər türk dillərindən fərqlənirlər. Bu dillər zaman keçdikcə tunqus və monqol dillərinə yaxınlaşıb, başqa dillərdəki ərəb və fars sözlərinə onlarda rast gəlinmir. Müsəlman türk xalqlarının dillərinin oxşarlığı həm də İslama keçidlə ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qalmaları ilə bağlıdır. Keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan türk xalqlarının dilləri də rusların təsiri altına düşüblər.

Türkiyə türkcəsində də Avropa dillərinin təsiri ilə bir çox yeni söz yaranmışdır. Xüsusilə Tənzimat dövründən sonra türkcə fransızcadan bir çox termin götürmüşdür. Bunlara əlavə olaraq son dövrlərdə ingiliscədən türkcəyə bir çox söz daxil olmuşdur. Lakin Cümhuriyyətin qurulmasından sonra Atatürkün TDK-nı qurması ilə türkcədə mahiyyətə qayıtma prosesi başladı.

Türk dilləri bir-birini başa düşə bilən dillərdən ibarət qruplara bölünür. Ən böyük qrup türk, azərbaycanlı və türkmənlərin daxil olduğu oğuz qrupudur. Digər qruplar uyğur, qıpçaq,

oğur, sibir və arqu qruplarıdır. Eyni qrupdakı dillər arasındakı fərq dialekt fərqi qədərdir; lakin iki fərqli qrupa aid olan dillər arasında başa düşülməsini çətinləşdirən və ya qeyri-mümkün edən qrammatik fərqlər var. Ancaq bütün dillərdə demək olar ki, həmişə eyni qalan bir çox söz var. Ən qədim türk yazıları Orxon-Yenisey abidələridir. Onların əksəriyyəti VII-VIII əsrlərə aiddir.

Orijinal yazı ənənəsi X əsrin sonu və XI əsrin əvvəllərində Cənub-Şərqi Türk xalqları arasında Qaraxanlılar dövründə Türki-i Kadimin ləhcəsi olan Karlukla inkişaf etmişdir. Cənub-qərb türk dillərinin yazısı X-XI əsrlərdə səlcuq dili ilə başlayır. Bugünkü türk və Azərbaycan dilləri qədim osmanlı dillərindən inkişaf etmişdir.

XIV əsr Xorəzm türkcəsi də cənub-qərb türk dillərinə aiddir. Bu dildən indiki Xorasan və Türkmən dilləri inkişaf etmişdir [2, s.93]. Şimal-qərb türk dillərinin ilk sənədləri Kuman dilində yazılmış Codex Cumanicusdur [8, s.104] və XIV əsrə aiddir. Bu abidə qıpçaq dilinə aid əsas mənbə hesab edilir. Bu dilin bugünkü törəmələri tatar və başqırdlardır. Volqa bulqarlarının dilindəki ən qədim yazılar XIII-XIV əsrlərə aiddir. Çuvaş dili bu dildən və ya ona yaxın bir dildən inkişaf etmişdir. Cənub-Şərqi türk dillərindən biri olan XV əsrə aid Çağatay yazılarından nümunələr tapılmışdır. Çağatay bugünkü uyğur və özbək dillərinin əsasını təşkil edir [2, s.119].

Nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, türk dillərinin dialekt və şivələrində qorunub-saxlanılan asemantikləşmiş sözlər dilin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Fonetik və morfoloji fərqlərin müqayisəli təhlili türk dillərinin bir-biri ilə genetik əlaqələrini, coğrafi yayılma nəticəsində yaranan fərqlilikləri və qədim leksik vahidlərin qorunub-saxlanma səviyyəsini üzə çıxarır. Qədim yazılı abidələrlə dialekt nümunələrinin qarşılaşdırılması isə bu dillərin tarixi davamlılığını və dəyişkənliyini anlamağa imkan verir. Nəticə etibarilə, dialektoloji və etimoloji araşdırmalar türk dillərinin kompleks təkamülünü araşdırmaq üçün mühüm açardır.

Ədəbiyyat

1. Akar A. (2008), Türkiye Türkçesi ağızlarında eski bir sıfat fiil kalıntısı: (-cı). Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 1-7.
2. Eskişehir Anadolu Üniversitesi (2019), XIV-XV Yüzyıllar Türk Dili, 219.
3. Əliyeva S. (2024), Orxon-Yenisey Abidələrində Toponimlər. Ankara, İksad Yayınevi, 159.
4. Əlizadə S. (2004), Kitabı-Dədə Qorqud, Əsil və Sadələşdirilmiş Mətnlər. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 376.
5. Əmrə Y. (2021), Divan. Bakı: Elm və Təhsil, 169.
6. Karahan L. (1996), Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 203.
7. Kaşğari M. (2006), Divani Lüğat-İt-Türk, III cild. Bakı: Ozan, 400.

8. Quliyev İ. (2023), Codex Cumanicus və Kuman Dilinin Leksikası. Bakı, Elm və Təhsil, 207.
9. Şirəliyev M. (2008), Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 416.
10. Тенишева Э.Р. (2002), Сравнительно-Историческая Грамматика Тюркских Языков: Региональные Реконструкции. Москва: Наука, 767.